

Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917

Ανέκδοτο υπόμνημα και άλλα στοιχεία
από το αρχείο του Ε. Μοργκεντάου (ΗΠΑ)¹

ΒΙΛΙΑΜ ΧΑΣΤΑΟΓΛΟΥ

ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ αυτό συνέταξε η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, το 1924, στην κρίσιμη για την πόλη περίοδο μετά την πυρκαγιά του 1917 και την έλευση των προσφύγων του 1922. Απευθύνεται στον Ε. Μοργκεντάου, πρόεδρο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, εκθέτοντας αναλυτικά την κατάσταση της κοινότητας και ζητώντας την υιοθέτησή του για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής της.

Από το υπόμνημα αυτό, καθώς και από τη λοιπή αλληλογραφία της κοινότητας με τον Ε. Μοργκεντάου (1923-30), προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την κατάσταση της κοινότητας, του πληθυσμού της, των λαϊκών συννοικισμών, των νοσηλευτικών, εκπαιδευτικών και γενικά κοινωνικών ιδρυμάτων της, για τους οικονομικούς πόρους και τα έσοδά της, καθώς και για τα σχέδιά της προς αντιμετώπιση των άμεσων αλλά και μακροπρόθεσμων αναγκών της.

Επιπλέον, τα στοιχεία αυτά φωτίζουν μια πτυχή της γενικότερης κατάστασης της πόλης, της ανασύνταξης των δυνάμεών της και της νέας κοινωνικής γεωγραφίας της. Για την πυρκαγιά του 1917, τις επιπτώσεις της στην πόλη γενικά και την εβραϊκή κοινότητα ειδικότερα, σημαντικά στοιχεία είναι ήδη γνωστά, κυρίως από την έκθεση του Α. Πάλλη (1919), που αναδημοσίευσε σχολιασμένη ο Χ. Παπαστάθης το 1978 και την έκθεση του Νταούτ Λεβή (1942), που δημοσίευσε ο Α. Ναφ, το 1986². Ακόμη, λεπτομερέστερα στοιχεία δίνονται στο δακτυλόγραφο σχέδιο της έκθεσης Α. Πάλλη, που βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (γενική διοίκηση, φακ. 28)³.

Η πυρκαγιά κατέκαυσε 120 εκτάρια του πυκνοκατοικημένου ιστορικού πυρήνα της πόλης, όπου ήταν συγκεντρωμένες οι οικονομικές λειτουργίες, οι διοικητικές υπηρεσίες, τα πιο σημαντικά πνευματικά και θρησκευτικά ιδρύματα, καταστρέφοντας 9.500 οικοδομές και αφήνοντας πάνω από 70.000 άστεγους, σε συνολικό πληθυσμό που το 1920 φτάνει τους 170.000 κατοίκους. Περίπου 5.000 άτομα εγκατέλειψαν την πόλη, στην οποία οι ζημιές υπολογίστηκαν σε 8.000.000 χρυσές λίρες.

Το μεγαλύτερο πλήγμα δέχτηκε η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, καθώς η πυρκαγιά κατέστρεψε τα τρία τέταρτα των εβραϊκών συννοικιών, 45 συναγωγές και εκκλησίες, κοινοτικά διοικητικά και ευγαγή ιδρύματα, σχολεία, καταστήματα, εργοστάσια, εργαστήρια, επιχειρήσεις, λέσχες κ.λπ., και πέταξε στον δρόμο 52.000 Εβραίους.

Χιλιάδες οικογένειες πυροπαθών έπρεπε να στεγαστούν. Από την επαύριο της πυρκαγιάς, σύμφωνα με τα στοιχεία του Σχεδίου (σ. 51), «700 οικογένειαι υπελήφθησαν άστεγοι εις καπνίζοντα ακόμη ερείπια, αυλογόρους εκκλησιών και πέριξ της πόλεως χωρία· 600 εστεγάσθησαν σωρηδόν εις μαγαζεία, εργαστήρια και αποθήκας μετρίως βεβλαμμένας· 8.000 κατέφυγαν φιλοξενούμενες

προσωρινά παρά μη παθόντων· 2.000 (·) έσπευσαν ίνα εγκατασταθώσιν παντιοτρόπως εις τας περιωσθήσας οικίας της πόλεως έναντι υπερόγκου ενοικίου». Λοιπόν, 9.093 οι άστεγες εβραϊκές οικογένειες που στεγάστηκαν, με κάθε δυνατό τρόπο, λίγες μέρες μετά την καταστροφή: 1.660 σε ενοικιαζόμενα διαμερίσματα, 6.515 σε σπίτια συγγενών και φίλων, 233 σε σκηνές και παραπήγματα, 264 σε μαγαζιά και ερείπια και 421 σε αυλές, υπόστεγα και στάβλους⁴.

Αμέσως λάφθηκαν τα πρώτα μέτρα για την προσωρινή αντιμετώπιση των αναγκών. Η διεύθυνση θυμάτων πυρκαγιάς οργάνωσε την περίθαλψη και η Κεντρική Ισραηλιτική Επιτροπή Περίθαλψης, που ανέλαβε το βαρύτερο φορτίο του έργου μεταξύ των Εβραίων πυροπαθών, αποδείχτηκε «άριστα διοργανωμένη» (Σχέδιο, σ. 62).

Καθώς αποφασίστηκε αμέσως η ανοικοδόμηση της πόλης σε νέο σχέδιο και απαγορεύτηκε κάθε επισκευή ή ανέγερση εντός πυρκαυστού, η στέγαση των πυροπαθών αντιμετωπίστηκε με προσωρινό τρόπο σε έμπεδα που δημιουργήθηκαν σε συμμαχικά στρατόπεδα στις παρυφές της πόλης⁵, τα οποία, ύστερα από έναν περίπου χρόνο απορροφήθηκαν σε μονιμότερους συννοικισμούς, στην περιφέρεια του ιστορικού πυρήνα. Μέχρι το 1924, που συντάχθηκε το υπόμνημα της κοινότητας, 2.500 οικογένειες είχαν στεγαστεί σε έξι εβραϊκούς συννοικισμούς, που κατασκευάστηκαν από την κοινότητα, το δήμο και την κυβέρνηση, ενώ άλλες 1.000 παρέμεναν άστεγες: τα κοινοτικά ιδρύματα επαναλειτούργουσαν με έντονους ρυθμούς, αν και με πολύ περιορισμένους πόρους, για να ανταποκριθούν στις πιεστικές ανάγκες του πληθυσμού της.

Η ανασυγκρότηση της κοινότητας, μέσα στις συνθήκες αυτές, δεν υπήρξε καθόλου εύκολη. Οι συνέπειες της πυρκαγιάς, μέσα σ' ένα πλαίσιο ευρύτερων ανατροπών της παλαιότερης κατάστασης της πόλης (ένταξη της στο ελληνικό κράτος το 1912, Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, έλευση περισσότερων από 100.000 προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής, οικονομική κρίση του 1928 κ.λπ.) θεωρούνται από το Nehama και άλλους Εβραίους ιστορικούς το σοβαρότερο χτύπημα για την κοινότητα, πριν από το Ολοκαύτωμα του 1943. Τα στοιχεία που παραθέτω, στη συνέχεια, δείχνουν, πιστεύω, με συγκεκριμένο τρόπο το σθένος με το οποίο η κοινότητα αντιμετώπισε την κατάστασή της, τη δύναμη της μακράς κοινοτικής παράδοσης και την ενίσχυση του κοινοτικού αισθήματος. Δείχνουν όμως, παράλληλα, και την απαιχγή της «αποδέσμευσης» των δυνάμεών της από την παραδοσιακή κοινοτική οργάνωση.

Στο μεταξύ, από το 1922 συνεχίστηκε αθρόα στην πόλη η έλευση των προσφύγων και το πρόβλημα της στέγασης τέθηκε ξανά με δραματικό τρόπο. Αυτή τη φορά το πρόβλημα, που υπερέβη τα όρια της πόλης, αντιμετωπίστηκε από την ΕΑΠ, και με την ΕΑΠ ήθε και ο Ερίκος Μοργκεντάου.

Πριν προχωρήσω στο θέμα μου, θα πρέπει να ανοίξω μια σύντομη παρένθεση για τον Ερικό Μοργκεντάου (1856-1946). Αμερικανός διπλωμάτης, επιχειρηματίας και φιλάνθρωπος, επί προεδρίας W. Wilson διορίστηκε πρέσβης των ΗΠΑ στην Τουρκία, στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (1913-1916), θέση που τον έφερε στο επίκεντρο των μεσανατολικών πραγμάτων και της αποσύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λόγω της εποπτείας του αυτής, πήρε μέρος στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, το 1919, ως τεχνικός σύμβουλος επί τουρκικών υποθέσεων. Μέλος φιλανθρωπικών οργανώσεων, όπως η American Relief Committee και η Near East Relief, είναι γνωστός για τη συμπάθειά του στους διωκόμενους από την Τουρκία Αρμενίους και για τη βοήθειά του στους Εβραίους της Παλαιστίνης, καθώς και για τη μέριμνά του για τους Εβραίους που ζούσαν στα ελεγχόμενα από τους Τούρκους εδάφη της ανατολικής Ευρώπης. Μετά τον πόλεμο, το 1919, διορίστηκε από τον W. Wilson πρόεδρος της ειδικής επιτροπής για τη διερεύνηση και επίλυση του αντισημιτισμού στην Πολωνία. Στα θέματα αυτά αναφέρεται μεγάλο

μέρος της αλληλογραφίας του με Εβραίους ηγέτες, υπεύθυνους φιλανθρωπικών οργανώσεων και εκπροσώπους πολιτικών και θρησκευτικών ομάδων στις ΗΠΑ και τη Μέση Ανατολή (όπως οι Jacob Schiff, Louis Marshall, Meyer Bloomfield, Abram Elkus, Arthur Ruppin), καθώς και με προτεστάντες λαϊκούς και θρησκευτικούς ηγέτες που πλαισίωσαν την εκστρατεία για τη σωτηρία των Αρμενίων.

Το ζήτημα του σιωνισμού αποτέλεσε μόνιμη ενασχόληση του Ε. Μοργκεντάου. Εβραϊκής καταγωγής ο ίδιος, με προοδευτικές αντιλήψεις (reform Jew), ήταν συνδεδεμένος με τη φιλελεύθερη πτέρυγα της γερμανικής εβραϊκής κοινότητας της Νέας Υόρκης και υποστήριζε θερμά την αφομοίωση των Εβραίων στα κράτη που εξασφάλιζαν ίσα δικαιώματα στους Εβραίους πολίτες τους. Το θέμα του σιωνισμού και της Παλαιστίνης ως πατρίδας αναπτύσσεται με δραματικό τόνο στην αλληλογραφία του με το ραβίνο Stephen S. Wise στην Παλαιστίνη. Εξ αιτίας του ζητήματος αυτού, οι δύο άνδρες διέκοψαν τις σχέσεις τους, αφού είχαν μέχρι τότε συνεργαστεί σε πολλά σημαντικά θέματα που αφορούσαν το αμερικανικό προοδευτικό κίνημα γενικά και την εβραϊκή υπόθεση ειδικότερα⁶.

Η σχέση του Ε. Μοργκεντάου με την Ελλάδα είναι ιδιαίτερα σημαντική. Πρόεδρος της ΕΑΠ στα δύο πρώτα κρίσιμα χρόνια της

λειτουργίας της (1923-24), χρησιμοποίησε τη μεγάλη πολιτική και κοινωνική επιρροή του για τη διευθέτηση προβλημάτων που αντιμετώπιζε η επιτροπή. Η συμμετοχή του σηματοδοτεί την πρώτη επίσημη ανάμειξη των ΗΠΑ στα ελληνικά πράγματα και την πιο ειδική φάση στις σχέσεις των δύο χωρών. Υπήρξε στενός φίλος του Ε. Βενιζέλου, διατήρησε φιλικές σχέσεις με τους Α. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρη, Ε. Χαρίλαο κ.ά., και κυρίως με τους συνεργάτες του στην ΕΑΠ, Σ. Δέλτα, Π. Αργυρόπουλο και Σ. Παπαδάκη για μεγάλο διάστημα μετά την αποχώρησή του, το 1924. Το προσωπικό ενδιαφέρον του για τα ελληνικά πράγματα τον κράτησε σε στενή επαφή με την εξέλιξη των εργασιών της αποκατάστα-

σης. Επισκέφτηκε ξανά την Ελλάδα το 1928 και περιηγήθηκε, συνοδεύοντας τον Ε. Βενιζέλο, τους τόπους εγκατάστασης των προσφύγων. Το αρχείο του περιλαμβάνει εκτενέστατη συλλογή ντοκουμέντων σχετικών με τη δράση της ΕΑΠ, από το 1923 έως το 1933 περίπου.

Τα στοιχεία που θα παρουσιάσω προέρχονται από τη συλλογή εγγράφων Ε. Μοργκεντάου στη βιβλιοθήκη Φ. Ρούιζβελτ στο Hyde Park της πολιτείας της Νέας Υόρκης. Πρόκειται, κυρίως, για έγγραφα αλληλογραφίας μεταξύ Μοργκεντάου και εβραϊκής κοινότητας. Χρονικά, εκτείνονται στο διάστημα 1923-1930 και αναφέρονται σε διάφορα θέματα, σχετικά με την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας την περίοδο αυτή.

Για την κοινότητα, ο Ε. Μοργκεντάου συγκέντρωνε πολλές ιδιότητες. Η καιρία θέση του ως προέδρου της ΕΑΠ, η εβραϊκή καταγωγή του, η μεγάλη επιρροή του στις ελληνικές αρχές και το διεθνές κύρος του, η αμερικανική δύναμη που εκπροσωπούσε, η φιλανθρωπική δράση του για τις μειονότητες και η εποπτεία του στα ζητήματα του εβραϊσμού τον έκαναν το πρόσωπο στο οποίο η κοινότητα απειθύνθηκε κατ' επανάληψη, ζητώντας τη μεσολάβησή του για ζητήματά της.

«Εμείς οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης πρέπει να θεωρούμε τους εαυτούς μας αφάνταστα τυχερούς που έχουμε κοντά μας έναν αληθινό άνθρωπο και Εβραίο σαν τον κ. Μοργκεντάου. Η επιρροή του, απόρροια της διορατικότητάς του, της ενεργητικότητάς του, της ευγένειάς του και –πιστεύω– της ειλικρινούς πίστεως με την οποία υπερασπίζεται μια δίκαια υπόθεση, είναι πραγματικά δώρο Θεού». έγραφε ο Ρισάβ Γιουδά στον Ματαλόν, πρόεδρο της Λέσχης των Φιλαλλήλων, μετά τη συνάντησή του με τον Μοργκεντάου για το ζήτημα των εκλογών του Δεκεμβρίου 1923.

Ο Ε. Μοργκεντάου έφτασε στην Ελλάδα μέσω Θεσσαλονίκης, το Νοέμβριο του 1923, αφού είχε, προηγουμένως, συναντήσει τους ιθύνοντες της Τράπεζας της Αγγλίας στο Λονδίνο, τον Ε. Βενιζέλο στο Παρίσι, τους υπεύθυνους της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη και τον J. Campbell στη Λαζάννη.

Στη Θεσσαλονίκη τον υποδέχονται ο γενικός διοικητής Μακε-

θέματα, για τα οποία οι πληροφορίες είναι πιο αποσπασματικές, αν και εξίσου ενδιαφέρουσες.

Στις 21 Δεκεμβρίου 1923, αμέσως μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, ο Ρισάβ Γιουδά από τη Λέσχη των Φιλαλλήλων, επισκέφτηκε τον Μοργκεντάου στην Αθήνα με ένα τριπλό αίτημα⁹, τη μεσολάβησή του στην κυβέρνηση και τις τοπικές αρχές της Θεσσαλονίκης, με σκοπό:

- να ακυρωθούν οι εκλογές των τεσσάρων Εβραίων βουλευτών της Θεσσαλονίκης που ψηφίστηκαν από έναν ελάχιστο αριθμό 55 ψηφοφόρων, μετά τη σχεδόν καθολική αποχή της κοινότητας, που αντιτάχθηκε στο χωριστό εκλογικό κατάλογο¹⁰

- να σταματήσουν τα αντισιμιτικά δημοσιεύματα που είδαν το φως σε εφημερίδες της Θεσσαλονίκης (*Μακεδονία* και *Εθνικός Κήρυξ*) την επαύριο των εκλογών, καθώς και η δράση της αντιεβραϊκής ένωσης «Γρηγόριος ο Ε΄» ανάμεσα στους πρόσφυγες¹¹

- να τροποποιηθεί η εφαρμογή του νόμου για την ανοικοδόμη-

δονίας, ο δήμαρχος της πόλης, εκπρόσωπος της εβραϊκής κοινότητας κ.ά. Επισκέφθηκε τη Λέσχη των Φιλαλλήλων και γνωρίστηκε με τις αρχές και τις οργανώσεις της κοινότητας. Δεν γνωρίζω αν οι σχέσεις της κοινότητας με τον Μοργκεντάου ξεκινούσαν από πριν. Πρέπει, πάντως, να της ήταν γνωστές οι διασυνδέσεις του με διεθνείς εβραϊκούς κύκλους και η ενασχόλησή του με τα ζητήματα του σιωνισμού.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που περιλαμβάνει το αρχείο, τα θέματα για τα οποία η κοινότητα απειθύνθηκε στον Μοργκεντάου, ζητώντας τη βοήθειά του –συνήθως την παρέμβασή του στις τοπικές ή κυβερνητικές αρχές– είναι τα εξής:

- το γνωστό ζήτημα των πρόσφατων εκλογών Εβραίων εκπροσώπων στο κοινοβούλιο και το επακόλουθο ζήτημα των αντισιμιτικών δημοσιευμάτων (1923-24)

- το θέμα της αργίας της Κυριακής (1924) και του εβραϊκού νεκροταφείου (1929-30)

- το πρόγραμμα της κοινότητας για την άμεση και μακροπρόθεσμη αντιμετώπιση των αναγκών της και το σχετικό μ' αυτό δάνειο (1924-29).

Εχω επιλέξει για να παρουσιάσω αναλυτικά το τελευταίο θέμα, για δύο λόγους: πιστεύω ότι είναι αφενός το λιγότερο γνωστό και αφετέρου εκείνο για το οποίο τα στοιχεία του αρχείου δίνουν ολοκληρωμένη εικόνα.

Προηγουμένως, όμως, θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω τα άλλα

ση της πυρκαϊούστον και ειδικά του «τρίτου τομέα» (εμπορικού τομέα της πόλης), η οποία έθιγε τα εβραϊκά συμφέροντα, ιδιωτικά και κοινοτικά.

Ο Μοργκεντάου είδε ο ίδιος τον πρωθυπουργό Πλαστήρα και κανόνισε συνάντησή του με την αντιπροσωπία των Εβραίων για το ζήτημα του «τρίτου τομέα». Με άμεση παρέμβαση και των δύο, τα δημοσιεύματα του τύπου σταματούν⁹. Ο Πλαστήρας διαβεβαίωσε την αντιπροσωπία για τα σταθερά φιλικά αισθήματα της κυβέρνησης προς τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και υποσχέθηκε να ενεργήσει για την ακύρωση των εκλογών, εφόσον η κοινότητα τον βεβαίωνε, επισημως, ότι οι τέσσερις βουλευτές που εκλέχτηκαν δεν εκπροσωπούν καθόλου τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης και διασφάλισε την πλήρη συμμετοχή των Εβραίων σε ενδεχόμενες επαναληπτικές εκλογές. Όντως, ο Γκαττένιο με τηλεγράφημά του (της 28ης Δεκεμβρίου 1923)¹⁰ παρείχε τις διαβεβαιώσεις που ζήτησε ο πρωθυπουργός. Εντούτοις, όπως είναι γνωστό, ο χωριστός εκλογικός κατάλογος ίσχυσε μέχρι το Μάιο του 1933.

Παράλληλα, ο Μοργκεντάου ενημέρωσε σχετικά με τα θέματα των εκλογών και των αντισιμιτικών δημοσιευμάτων τη γερμανική εβραϊκή κοινότητα της Νέας Υόρκης¹¹. Διέψευσε, επίσης, κατηγορηματικά με επιστολή του προς τον Α. Landman της *American Hebrew* της Νέας Υόρκης¹², τα όσα είχε δημοσιεύσει στο φύλλο της 4 Ιανουαρίου 1924 περί επαπειλούμενου πογκρόμ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τονίζοντας τη φιλοεβραϊκή στάση της ελληνικής κυβέρνησης και την παρέμβασή της υπέρ των εβραϊκών αιτημάτων.

Το Μάιο του 1924, η Λέσχη των Φιλαλλήλων απευθύνθηκε πάλι στον Μοργκεντάου¹¹, ζητώντας την παρέμβασή του στο νέο πρωθυπουργό, Α. Παπαναστασίου για το ενδεχόμενο επιβολής της αργίας της Κυριακής (κινητοποιημένη από σχετικό ψήφισμα του δημοτικού συμβουλίου) και ύστερα από ατελέσφορα δικά της διαβήματα. Δήλωσε, παράλληλα, την πρόθεσή της να αντισταθεί σθεναρά στην επιβολή αυτή και γενικότερα σε κάθε μέτρο περιοριστικό των κεκτημένων δικαιωμάτων της, αναφέροντας τις τριβές που αυτό θα επέφερε στις σχέσεις της με τους πρόσφυγες, οι οποίοι αποτελούν εύκολη λεία αντισημιτικών ιδεών. Δεν γνωρίζουμε την άμεση αντίδραση του Μοργκεντάου· είναι όμως γνωστό από άλλες πηγές¹⁴ ότι δεν συμφωνούσε με το αίτημα της διατήρησης του εβραϊκού Σαββάτου.

Αντίθετα, η αντίδραση του Μοργκεντάου ήταν άμεση όταν αργότερα –τον Ιούνιο του 1930– η Association Amicale des Israélites Saloniciens¹⁵ του ζήτησε να παρέμβει για το ζήτημα της απαλλοτριώσης τμημάτων του εβραϊκού νεκροταφείου (17.000 τμ. για διανομή σε Έλληνες πρόσφυγες από την Αδριανούπολη και 40.000 τμ. για την επέκταση του πανεπιστημίου). Πράγματι, ο Μοργκεντάου υποστήριξε το αίτημα με γράμμα του στον Βενιζέλο, προβάλλοντας ως παράδειγμα τη διατήρηση εβραϊκών νεκροταφείων στο κέντρο της Νέας Υόρκης¹⁶.

Το Μάρτιο του 1924, η κοινότητα απηύθυνε στον Μοργκεντάου επιστολή με το υπόμνημα που είχε ετοιμάσει για την κατάσταση της κοινότητας και των ιδρυμάτων της και το σχέδιό της για την αντιμετώπιση των αναγκών της¹⁷.

Το υπόμνημα, υπογεγραμμένο από τους Λεών Γκαττένιο και Δαβίδ Ματαλόν, πρόεδρο και γραμματέα της κοινότητας, δίνει έναν αναλυτικό απολογισμό της κατάστασης, στην οποία βρισκόταν η κοινότητα μετά την πυρκαγιά, μέσα στην εξαιρετικά δύσκολη περίοδο που διερχόταν η πόλη. Καταγράφει, συγκεκριμένα, τις στεγαστικές συνθήκες και ανάγκες, τα φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα, τους πόρους και προσόδους και το έργο που πρέπει να γίνει.

«Για το μέλλον της Κοινοτήτάς μας και για την αποκατάστασή της με τα δικά της μέσα, είναι αναγκαίο ένα ευρύ και τολμηρό στη σύλληψή του έργο ανοικοδόμησης, που θα ολοκληρωθεί μέσα στα επόμενα 10 ή 12 χρόνια. Όμως δεν μπορούμε να το αναλάβουμε μόνοι μας με πιθανότητα επιτυχίας. Ωστόσο, η επιτυχία θα είναι σίγουρη αν θελήσετε να παράσχετε στο έργο αυτό την πεφωτισμένη βοήθειά σας και την υποστήριξη του ονόματος και του κύρους σας. (...)»

«Θα είναι μια μικρή δουλειά και εξαιρετικό συμπλήρωμα του μεγάλου έργου της ελληνικής ανοικοδόμησης στο οποίο θέσατε τον εαυτό σας ερχόμενος στην Ελλάδα για την αποκατάσταση των προσφύγων, γεγονός που σας τιμά ως Εβραίο και ως Αμερικανό.

«Ελπίζοντας ότι θα μας καθοδηγήσετε με τις συμβουλές σας και θα παράσχετε αμέριστη την ηθική σας υποστήριξη... παραμένουμε κλπ, κλπ».

Έτσι προλογίζεται το υπόμνημα και ακολουθεί αναλυτική περιγραφή της κοινότητας πριν και μετά την πυρκαγιά του 1917¹⁸:

Υπόμνημα περί της καταστάσεως της εβραϊκής κοινότητας και των ιδρυμάτων της

Πριν από την πυρκαγιά του 1917

Πριν από την πυρκαγιά του 1917, η εβραϊκή κοινότητα κατείχε σε πλήρη ανάπτυξη τα παρακάτω ιδρύματα:

- Το νοσοκομείο Χιρς, με 54 κλίνες, από τις οποίες 40 διατίθεντο δωρεάν και 14 επί πληρωμή.
- Το ορφανοτροφείο Κάρολος Αλλατίνι, με 25 ορφανά.

- Την οργάνωση Μπικούρ Χολίμ ή σωματείο περιθάλψεως των πτωχών ασθενών, που παρείχε ιατρική περίθαλψη σε πληθυσμό 15.000.

- Το άσυλο φρενοβλαβών, με 24 ασθενείς.

- Το Ματανόθ Λαεβιονίμ, που παρείχε γεύμα στους 800 ορφανούς και φτωχούς μαθητές των κοινοτικών σχολείων.

- 12 σχολεία, με περίπου 5.000 μαθητές και μαθήτριες και δύο επαγγελματικές σχολές, αγοριών και κοριτσιών¹⁹.

Συν τω χρόνω και με κατάλληλη διαχείριση, η λειτουργία των ιδρυμάτων αυτών εξασφαλίστηκε από τα έσοδα που απέφεραν ακίνητα της κοινότητας, υπό τον άμεσο έλεγχο του διοικητικού συμβουλίου της.

	έσοδα	έξοδα	ελλειμμα
Νοσοκομείο Χιρς	360.000	450.000	90.000
Μπικούρ Χολίμ	260.000	285.000	125.000*
Ορφανοτροφείο Αλλατίνι	130.000	150.000	20.000
Άσυλο	120.000	150.000	30.000
Ματανόθ Λαεβιονίμ	115.000	145.000	30.000
Εκπαιδευτήρια	500.000	850.000	350.000
σύνολο	1.485.000	2.030.000	645.000

(* υπάρχει σφάλμα 100.000 δρχ. στον ισολογισμό)

Μετά την πυρκαγιά του 1917

Η κοινότητα αριθμεί 75.000 ψυχές. Η πυρκαγιά του 1917, που κατέκαυσε τα δύο τρίτα της πόλης, υπήρξε πραγματική συμφορά για την κοινότητα και τα ιδρύματά της. Τα τρία τέταρτα των εβραϊκών συνοικιών καταστράφηκαν και 52.000 Εβραίοι έμειναν στο δρόμο²⁰, στερημένοι από τις κατοικίες τους, τα υπάρχοντά τους και τα επαγγελματικά κέντρα τους. Η κοινότητα βρέθηκε τελείως αποδιοργανωμένη· είδε το έργο γενεών να γίνεται στάχτη, την παρουσία της να χάνεται· καταστράφηκαν οι εγκαταστάσεις της κοινοτικής διοίκησης, τα αρχεία της, τα ιατρεία της, τα συσσίτιά της, οι συναγωγές και οι ευκτήριοι οίκοι της (45 συνολικά)²¹, το ορφανοτροφείο της, τα 12 σχολεία της²², όλα όσα αποτελούσαν, δικαίως, την περηφάνια της και δόξαζαν τη φιλανθρωπία αυτής της μεγάλης και παλιάς κοινότητας.

Μετά την απελπισία των πρώτων ημερών, άρχισε αμέσως η δουλειά της σωτηρίας: να στεγαστούν περίπου 4.500 οικογένειες που βρισκόταν σε απόγνωση και ζούσαν σε σπηλιές στα συμμαχικά στρατόπεδα²³. Ένα γιγάντιο έργο ανοικοδόμησης απορρόφησε την ενεργητικότητα των ηγετών της κοινότητας, που, ξεχνώντας τα προβλήματά τους, αφοσιώθηκαν ολόψυχα στη σωτηρία χιλιάδων οικογενειών. Χάρη σε υπεράνθρωπες προσπάθειες, χάρη στην ιδιωτική αγαθοεργία, χάρη στις συνδυασμένες ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης και του δήμου, χάρη ακόμη στην παγκόσμια εβραϊκή αλληλεγγύη²⁴, έγινε δυνατό να εξασφαλιστεί στέγη, σε κατοικίες λίγοπολύ υγιεινές, για 2.500 οικογένειες περίπου. Ωστόσο, υπάρχει ανάγκη να στεγαστούν ακόμη 1.000.

ΟΙ ΛΑΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ

Οι παρακάτω συνοικισμοί κτίστηκαν και διευθετήθηκαν για τους Εβραίους πυροπαθείς:

1. Εβραϊκός συνοικισμός (πρώην νοσοκομείο 151-Ιταλικό) Περιλαμβάνει 980 δωμάτια και στεγάζει 900 οικογένειες, δηλαδή

δή 4.500 άτομα. Το μέρος είναι υγιεινό, με αποχέτευση, νερό και ηλεκτρισμό. Τα κτίρια ανήκουν στην κοινότητα, ενώ για το οικοπέδο η κοινότητα ζήτησε από την κυβέρνηση να απαλλοτριωθεί για λόγους δημόσιας ανάγκης. Το αίτημα έγινε αποδεκτό και απαιτείται ποσό δύο εκατ. δρχ για την πληρωμή του οικοπέδου.

2. Συννοικισμός Καραγάτς

Ανήκει στην κοινότητα και στεγάζει 70 οικογένειες σε ικανοποιητικές συνθήκες υγιεινής.

3. Συννοικισμός Νο 6

Ιδιοκτησία του δήμου, στεγάζει 300 οικογένειες. Η κοινότητα μόλις ανέλαβε τη διεύθυνση του συννοικισμού, με την υποχρέωση να κατασκευάσει υπονόμους. Ο συννοικισμός έχει νερό και ηλεκτρικό.

4. Παρατήρηματα Αγγελάκη και παρατήρηματα Στρατώνας²⁵

Στεγάζουν 250 οικογένειες σε αθλιότερες συνθήκες: ξύλινες πα-
ράγκες χωρίς δάπεδο και εγκαταστάσεις ύδρευσης, με κοινές τουα-

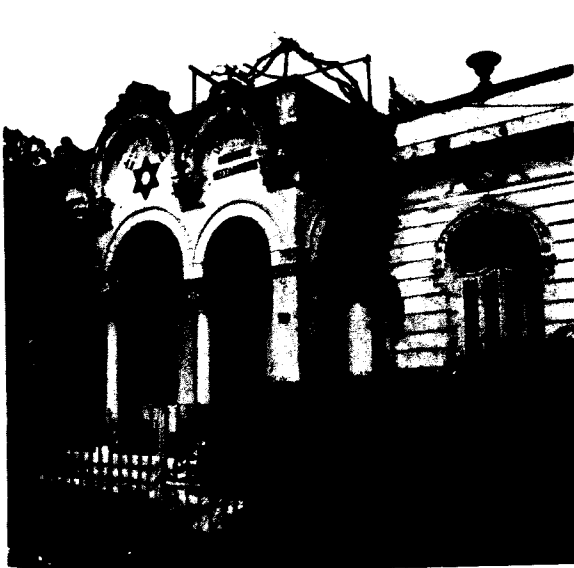
λες, σε βρώμικες τρώγλες ή στα καμένα ερείπια και τις οποίες οι ανάγκες ανοικοδόμησης της πόλης ξαναπετούν στο δρόμο²⁶.

Είναι, λοιπόν, επείγουσα ανάγκη να δημιουργηθεί ένας ακόμη λαϊκός συννοικισμός για τη στέγαση 1.000 οικογενειών.

ΤΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Μετά το έργο της στέγασης, έρχονται τα ιδρύματα. Όλα τα ιδρύματα ανασυστάθηκαν και ανέπτυξαν έντονη δράση για την περιθαλψη, που έγινε επιτακτική μετά την πυρκαγιά.

Παρά την έλλειψη πόρων και τα τεράστια ελλείμματα στον προϋπολογισμό τους, μέχρι τώρα κατάφεραν να λειτουργήσουν με τα αποθέματά τους, την επιχορήγηση του δήμου και τη δημόσια φι-
λανθρωπία. Όμως, τα αποθέματα τελειώνουν και τα ακίνητα που αποκόμιζαν εισόδημα δεν υπάρχουν πλέον, με αποτέλεσμα το μεί-

λότες εξωτερικές. Το χειμώνα γεμίζει λάσπες, ενώ το καλοκαίρι ενεδρεύει ο κίνδυνος επιδημιών.

5. Συννοικισμός Ρεζί-Βαρδαρίου²⁶

Μικρά σπίτια από πέτρα, κατασκευασμένα με φροντίδα της κυβέρνησης, δυστυχώς με εξωτερικές κοινές βρύσες και τουαλέτες. Εδώ στεγάζονται περίπου 1.000 οικογένειες. Είναι κτισμένος κοντά σε έλη, με συνέπεια επιδημίες ελονοσίας που απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος των δυνατοτήτων περιθαλψης που προσφέρει η Μπικιού Χολίμ.

6. Συννοικισμός Αγίας Παρασκευής²⁷

Στεγάζει 200 οικογένειες και κατασκευάστηκε από την κυβέρνηση. Ανθυγιεινός τόπος, λασπώνει το χειμώνα, με εξωτερικές τουαλέτες και σχεδόν μόνιμη έλλειψη νερού.

Συνολικά, στους έξι συννοικισμούς στεγάζονται περίπου 2.500 οικογένειες, που πληρώνουν χαμηλό ενοίκιο από 60 έως 400 δραχμές ανά δωμάτιο το χρόνο, ανάλογα με το συννοικισμό²⁸. Τα παρατήρηματα Αγγελάκη και Στρατώνας, που ανήκουν στο δήμο, παρέχονται δωρεάν. Στους συννοικισμούς της κοινότητας υπάρχει μικρός αριθμός κατοικιών απαλλαγμένων ενοικίου. Άλλες οικογένειες αστέγων φιλοξενοούνται σε συγγενείς τους που κατοικούν στους δύο παλιούς λαϊκούς συννοικισμούς, του Χιρς και της Καλαμαριάς, οι οποίοι είχαν κτιστεί για τους άστεγους της πυρκαγιάς του 1890.

Παρά τις συνδυασμένες προσπάθειες να εξασφαλιστεί στέγη για το σύνολο των πυροπαθών, περισσότερες από 1.000 οικογένειες βρίσκονται ακόμη σε μεγάλη ανάγκη, ζώντας σε ελεεινές συνθή-

λων των ιδρυμάτων να γίνεται σκοτεινό.

Η κοινότητα πρέπει, λοιπόν, να αντιμετωπίσει τον τρόπο ανοικοδόμησης των ακινήτων ιδιοκτησιών, που με τα έσοδά τους θα εξασφαλίσουν τη συντήρηση και σταδιακή ανάπτυξη των κοινοτικών ιδρυμάτων.

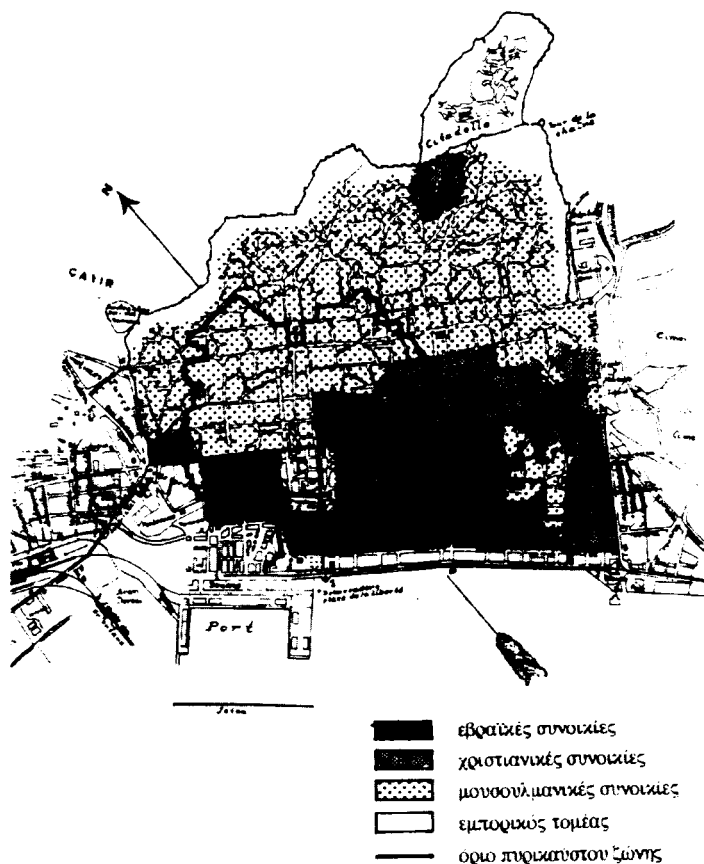
Παραθέτουμε μια γενική εκτίμηση του προϋπολογισμού των ιδρυμάτων:

Τα έσοδα της κοινότητας

Τα έσοδα της κοινότητας προέρχονται από τη φορολόγηση όλου του εβραϊκού πληθυσμού, κατά το εξής σύστημα: Άμεση φορολογία, 2% επί του κεφαλαίου, για κεφάλαια άνω των 50.000 δρχ. ή 1% επί ετησίου εισοδήματος μεγαλύτερου των 5.000 δρχ., για όσους έχουν κεφάλαιο μικρότερο των 50.000 δρχ. Έμμεση φορολογία, «γιαμπέλα», επί τροφίμων όπως το κρέας κοσέρ, που ορίζεται σε 63 λεπτά ανά οκά.

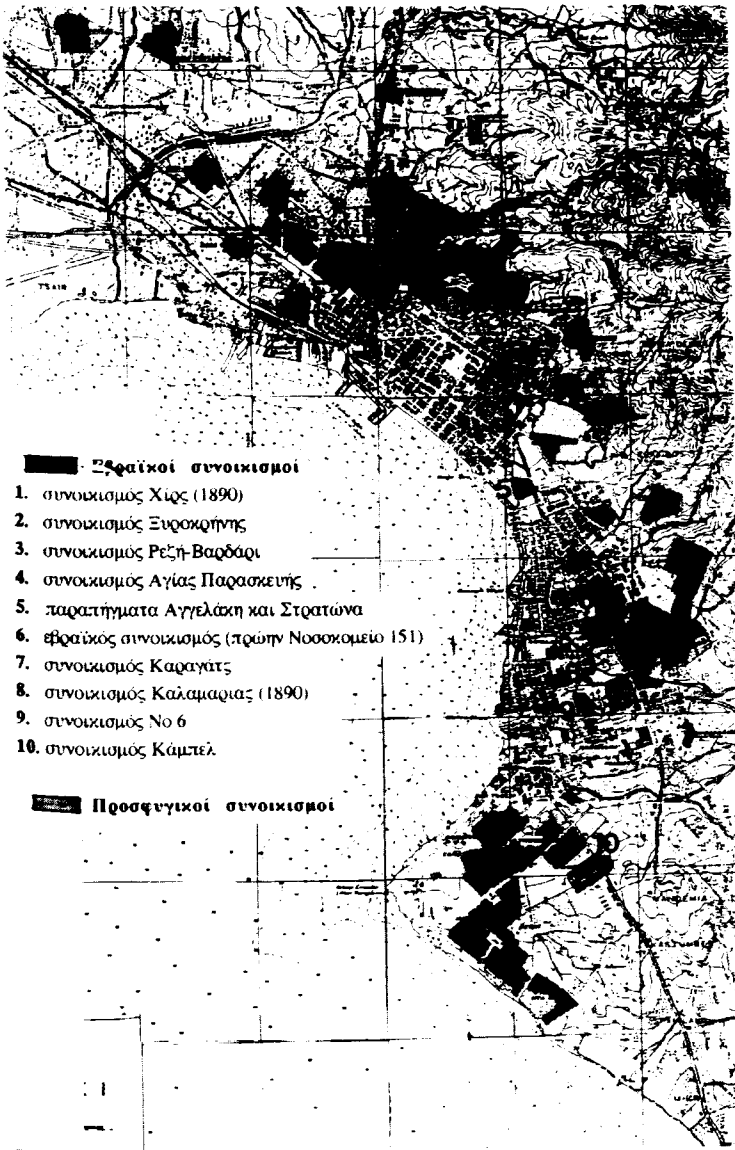
Επιπλέον, 750.000 δρχ. έσοδα από τα τρία κοινοτικά ακίνητα που γλύτωσαν από την πυρκαγιά.

Από τις πηγές αυτές συνολικά, η κοινότητα αποκομίζει εισόδημα 1.750.000 δρχ., το οποίο διατίθεται για τη γενική διοίκησή της, την εκπαιδευτική δουλειά και τη χρηματοδότηση των ποικίλων ιδρυμάτων.

1. Χάρτης καμένης περιοχής με ταυτόχρονο εντοπισμό των εβραϊκών γειτονιών.
2. Χάρτης Θεσσαλονίκης του 1928 με εντοπισμό των εβραϊκών συνοικισμών πυροπαθών.
3. (Φωτογραφία από στέγαση Εβραίων σε ερείπια) «Εσωτερικό ερειπωμένης συναγωγής όπου στεγάζονται 19 οικογένειες. Υπάρχουν 22 συναγωγές στη Θεσσαλονίκη που χρησιμοποιούνται κατ' αυτό τον τρόπο. Δεκέμβριος 1918». Πηγή: Daile Kaplan, *Lewis Hine in Europe. The Last Photographs*, Abbeville Press, Νέα Υόρκη 1988, σ. 193.
4. (Φωτογραφία από στέγαση σε υπόγειο ερειπίων), «Κάτοικοι σε υπόγειο ερειπωμένου κτίσματος στη Θεσσαλονίκη. Δεκαοκτώ άτομα (δύο οικογένειες) ζουν εδώ και κύρια απασχόλησή τους φαίνεται να είναι το καθάρισμα φουντουκιών για την αγορά». Πηγή: Daile Kaplan, *Lewis Hine in Europe. The Last Photographs*, Abbeville Press, Νέα Υόρκη 1988, σ. 187.

2

4

● 1. Νοσοκομείο Χιως: 40 κλίνες χωρίς χρέωση, 6 πρώτης θέσεως και 8 δευτέρας θέσεως. Μόλις τελείωσε η κατασκευή νέας πτέρυγας 4 τετράκλινων δωματίων. Διαθέτει εξωτερικά ιατρεία και ακτινολογική υπηρεσία.

● 2. Ορφανοτροφείο Αλλατίνι: περιθάλπει 55 ορφανά. Διαθέτει αίθουσα Μπενέ Μπερίθ με 8 οικοτρόφους, ορφανά πολέμου, που συντηρούνται από την ομώνυμη οργάνωση. Χρειάζεται επέκταση.

● 3. Μπικούρ Χολίμ: υγειονομική οργάνωση που παρέχει ιατρική περίθαλψη, κυρίως δωρεάν και σε εβδομαδιαία βάση για μικρό αριθμό, στις 5.500 οικογένειες που είναι μέλη της. Οι γιατροί της επισκέπτονται κάθε πρωί όλους τους λαϊκούς συνοικισμούς, ενώ ένα κεντρικό ιατρείο μαζί με πέντε φαρμακεία σε όλη την πόλη προμηθεύουν φάρμακα στους ασθενείς. Επίσης, η οργάνωση διανέμει τρόφιμα.

● 4. Άσυλο φρενοβλαβών: έχει 40 τρόφιμους και οι εγκαταστάσεις του είναι ανεπαρκείς.

● 5. Ματανόθ Λαεβιονίμ: διαθέτει μια κεντρική αίθουσα συσσιτίων και 4 παρατήματα σε λαϊκούς συνοικισμούς και προσφέρει γεύμα σε 800 ορφανά και άπορα παιδιά των κοινοτικών σχολείων.

● 6. Το εκπαιδευτικό έργο της κοινότητας: περιλαμβάνει 10 σχολεία με 54 τάξεις, όπου φοιτούν 2.450 μαθητές, επί το πλείστον αγόρια, τη χρονιά 1923-24. Καθώς δεν υπάρχουν ιδιαίτερα σχολεία για κορίτσια, πολλά σχολεία διαθέτουν προπαρασκευαστικές τάξεις και λιγότερα κανονικές τάξεις μεικτής φοίτησης. Τα παιδιά που παρακολουθούν τα σχολεία αυτά έχουν ηλικίες από 5 μέχρι 12-13 χρόνων²⁹.

Τα σχολεία παρέχουν στοιχειώδη εκπαίδευση. Διδάσκονται η εβραϊκή, η ελληνική και η γαλλική γλώσσα. Τα δίδακτρα είναι κατά μέσο όρο 2,50 δρχ. ανά μαθητή, ενώ 25-30% των μαθητών απαλλάσσονται διδάκτρων.

Πολύ πριν από την πυρκαγιά του 1917, η κοινότητα διατηρούσε δύο επαγγελματικά σχολεία: μια σχολή τεχνιτών και επαγγελματιών για αγόρια και μια σχολή ραπτικής κ.λπ. για κορίτσια. Είναι επείγουσα ανάγκη να λειτουργήσουν ξανά για την εξασφάλιση των πολυάριθμων φτωχών Εβραίων.

Για την ανύψωση του επιπέδου της κοινότητας, είναι απαραίτητο ένα εβραϊκό γυμνάσιο, που θα παρέχει εβραϊκή και γενική μόρφωση στους νέους που θέλουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο πανεπιστήμιο της Αθήνας ή αλλού. Η Λέσχη των Φιλαλλήλων ασχολείται ενεργά με το θέμα και υποσχέθηκε να καταβάλει 75.000 δρχ. για την κατασκευή του και να αναλάβει, μαζί με την κοινότητα, τα έξοδα λειτουργίας του. Προς το παρόν, το ποσό που συγκεντρώθηκε δεν αρκεί.

Ο σημερινός προϋπολογισμός λειτουργίας των κοινοτικών σχολείων είναι 850.000 δρχ., πολύ ανεπαρκής για τις πραγματικές ανάγκες της κοινότητας. Υπάρχουν ακόμη 1.500-2.000 παιδιά που δεν παρακολουθούν σχολείο, διότι δεν υπάρχουν τα μέσα. Επίσης, απαιτείται η κατασκευή νέων σχολείων σε αντικατάσταση αυτών που κάηκαν.

Οι προσπάθειες, λοιπόν, που πρέπει να καταβάλει η κοινότητα για το φιλανθρωπικό και εκπαιδευτικό έργο της είναι τεράστιες. Έχει κάνει πολλά, αλλά μένουν περισσότερα να γίνουν. Η αντοχή των μελών της τίθεται κάθε μέρα σε σκληρή δοκιμασία: οι ευκατάστατοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, που υπέστησαν πάντα μεγάλες θυσίες υπέρ της κοινότητας, είναι κι αυτοί μπλεγμένοι σε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Εκείνοι που αποτελούσαν την πλούσια τάξη του εβραϊκού πληθυσμού έχουν σε μεγάλο μέρος τους μεταναστεύσει, εξαιτίας της πυρκαγιάς του 1917 ή της οικονομικής κατάρρευσης της πόλης. Από την άλλη μεριά, ο αριθμός των φτωχών

έχει αυξηθεί σημαντικά και η ζωή τους έχει γίνει πολύ δύσκολη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η κοινότητα προτείνει τα ακόλουθα μέτρα για τη βελτίωση των συνθηκών:

● 1. Την κατασκευή προσοδοφόρων οικοδομών, που τα μισθώματά τους θα αυξήσουν τα έσοδα των κοινοτικών ιδρυμάτων. Η κοινότητα κατέχει οικοπέδα σε διάφορα μέρη της πόλης, με συνολική επιφάνεια 20.000 τμ., τα οποία έχουν αξία περίπου 4 εκατ. δρχ. Ένα μακροπρόθεσμο δάνειο 125.000 δολαρίων θα έκανε τα οικοπέδα αυτά αποδοτικά με την ανέγερση οικοδομών, των οποίων το εισόδημα θα επέτρεπε την απόσβεση του κεφαλαίου και την εξασφάλιση εσόδων σε όλα τα κοινοτικά ιδρύματα.

● 2. Την κατασκευή λαϊκού συνοικισμού για την υγιεινή στέγαση 1.000 οικογενειών. Για το σκοπό αυτό θα απαιτηθεί ποσό 50.000

δολαρίων.

● 3. Την πληρωμή του οικοπέδου του συνοικισμού «151» που απαλλοτριώθηκε, η αξία του οποίου ανέρχεται σε 35.000 δολάρια περίπου.

Ως εγγύηση αυτών των ποσών που θα δοθούν σε μορφή δανείου, η κοινότητα προσφέρει υποθήκη τα τρία ακίνητα που κατέχει, των οποίων η αξία ξεπερνά τα 15 εκατ. δρχ. και των οποίων τα ετήσια καθαρά μισθώματα φτάνουν τις 700.000 δρχ. Τα κτίρια που θα κατασκευαστούν με το δάνειο θα θεθούν, επίσης, ως εγγύηση μέχρι το τέλος των εργασιών.

Ο Ε. Μοργκεντάου μεταβίβασε αμέσως το υπόμνημα στον Α. Αδοσίδη, γενικό γραμματέα της ΕΑΠ³⁰, ο οποίος ζήτησε από την κοινότητα διευκρινίσεις στο θέμα του δανείου. Εκείνη επανήλθε με το έγγραφο της τον Απρίλιο 1924³¹, παρέχοντας έναν πολύ емπεριστατωμένο και πειστικό προϋπολογισμό, από όπου παίρνουμε και μια αναλυτική εικόνα για τα περιουσιακά στοιχεία της.

Στο έγγραφο αυτό η κοινότητα αλλάζει το αρχικό σχέδιό της. Αναβάλλει την κατασκευή του νέου συνοικισμού για αργότερα, ενώ σκέφτεται να διευθετήσει την πληρωμή της απαλλοτρίωσης του συνοικισμού «151» με άλλο τρόπο.

Έτσι, το σύνολο του δανείου των 200.000 δολαρίων προτιθέται να απορροφηθεί στην κατασκευή οικοδομών προς εκμίσθωση, που τα έσοδά τους –αφαιρουμένων των τόκων και της απόσβεσης κεφαλαίου– προορίζονται για τα φιλανθρωπικά έργα της κοινότητας.

Το νέο σχέδιο έχει αναλυτικά ως εξής:

Η κοινότητα κατέχει στην πυρκαϊουστο ζώνη την πλήρη ιδιοκτησία 40 οικοπέδων (τακτοποιημένα μετά την πυρκαγιά και εξ ολοκλήρου πληρωμένα), με παρούσα αξία 10 εκατ. δρχ. και επιφάνεια 23.000 τμ. Από αυτά, ξεχωρίζει για αξιοποίηση 12, στις καλύτερες θέσεις και με αξία 6 εκατ. δρχ. Τα υπόλοιπα 28, δευτερεύουσας αξίας, θα τα χρησιμοποιήσει για ανέγερση σχολείων και συναγωγών.

Τα 12 οικοπέδα που θα αξιοποιηθούν με ανέγερση οικοδομών προς εκμίσθωση, καταστημάτων, αποθηκών, γραφείων, θα δοθούν ως υποθήκη στον δανειστικό όμιλο. Επιπροσθέτως, η κοινότητα θα υποθηκεύσει τα 3 μεγάλα κτίρια εκμίσθωσης που κατέχει και τα οποία σώθηκαν από την πυρκαγιά:

- το Τζεδιδ Χαν³², αξίας 5 εκατ. δρχ. – ενοίκια 350.000 δρχ./χρόνο.
- το Πασάς Οριεντάλ³³, αξίας 5 εκ. δρχ. – ενοίκια 250.000 δρχ./χρόνο.
- το κτίριο της Τραπεζής Εμπορίου και Καταθέσεων³⁴, αξίας 4

εκατ. δρχ. – ενοίκια 45.000 δρχ./χρόνο.

Το μεγαλύτερο μέρος των ενοικίων από τα κτίρια αυτά, νοικιαζόμενα πριν από το 1917, είναι πολύ χαμηλό, λόγω ενοικιοστασιού³⁵. Χωρίς τους περιορισμούς του ενοικιοστασιού, τα έσοδα από την εκμίσθωση των ακινήτων αυτών τουλάχιστον θα τετραπλασιάζονταν.

Συνοπτικά, για τη σύναψη του δανείου των 200.000 δολαρίων, ως μέγιστη εγγύηση η κοινότητα παρέχει την υποθήκευση των 12 οικοπέδων, αξίας 6 εκατ. δρχ. (περίπου 100.000 δολαρίων) και των τριών κτιρίων εκμίσθωσης, αξίας 15 εκατ. δρχ. Επιπλέον, θα δοθούν ως υποθήκη οι οικοδομές που θα ανεγερθούν στα 12 οικοπέδα, οι οποίες θα απορροφήσουν όλο το ποσό των 200.000 δολαρίων. Υπολογίζοντας όχι τα τρέχοντα μισθώματα, που αποδίδουν 18-20% της προσόδου, αλλά ένα πολύ χαμηλότερο μίσθωμα γύρω στο 12%, η κοινότητα μπορεί από την αξιοποίηση των οικοπέδων να πληρώνει ετήσιο επιτόκιο 6% και απόσβεση 6% και να έχει ένα πλεόνασμα 12.000 δολαρίων το χρόνο για το φιλανθρωπικό έργο της. Αναλυτικότερα, τοποθετώντας τα 200.000 δολάρια του δανείου σε οικοδομές και συνυπολογίζοντας τα 100.000 δολάρια, αξία των οικοπέδων, η κοινότητα επενδύει συνολικά 300.000 δολάρια, τα οποία, με πρόσοδο 12%, θα αποφέρουν 36.000 δολάρια το χρόνο. Από αυτά θα πληρώνει 24.000 δολάρια για επιτόκιο και απόσβεση του δανειστικού κεφαλαίου 200.000 δολάρια και θα της περισσεύουν 12.000 δολάρια και σε μερικά χρόνια η απόλυτη ιδιοκτησία των οικοδομών. Τέλος, η κοινότητα ζητεί να οριστεί εκπρόσωπος του δανειστικού ομίλου για την παρακολούθηση της απορρόφησης των χρημάτων και υπόσχε-

ται τη σύναψη ασφάλειας πυρός για τα ενυπόθηκα ακίνητα.

Φαίνεται ότι τελικά το δάνειο δεν σιγήθηκε. Όμως, τον Ιούνιο του 1928, όταν ο Μοργκεντάου επισκέφθηκε ξανά τη Θεσσαλονίκη, η κοινότητα απευθύνθηκε εκ νέου σε αυτόν για το θέμα³⁶. Κατά τη συνάντηση, ο Ε. Μοργκεντάου συζήτησε τη δυνατότητα να χορηγήσει, με τη βοήθεια προσωπικών του φίλων, δάνειο 200.000 δολαρίων, με εμπορικούς όρους και με εγγύηση τα δύο μεγάλα κτίρια της κοινότητας. Στη βάση αυτή, η κοινότητα συνέταξε νέα πρόταση³⁷.

Μερικούς μήνες αργότερα, το Φεβρουάριο 1929³⁸, ο Μωύς Μορπούργκο, πρόεδρος του ορφανοτροφείου Αλλατίνι, απειθνήνεται στον Ε. Μοργκεντάου, υπενθυμίζοντας το πείριον του αιτήματος μέσα στις συνθήκες της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και ζητώντας ακόμη τη συνδρομή των φιλανθρωπικών σωματείων των ΗΠΑ για ποσό 5.000 δολαρίων, που χρειαζόταν συμπληρωματικά στα 15.000 δολάρια, που συγκεντρώθηκαν για το νέο κτίριο του

ορφανοτροφείου Αλλατίνι.

Στη νέα πρόταση της κοινότητας περιγράφονται αναλυτικά (συνοδεύμενα από σχέδια και φωτογραφίες, που όμως δεν βρέθηκαν) τα κτίρια που προσφέρονται ως υποθήκη και ο τρόπος χρησιμοποίησης του δανείου.

Τα κτίρια είναι:

● Το Τζεδιδ Χαν, στη γωνία Βενιζέλου και Αγίου Μηνά (επιφάνεια 916 τμ., όψη επί της Βενιζέλου 38 μ., όψη επί της Αγίου Μηνά 28 μ.). Έχει υπόγειο, ισόγειο και ένα όροφο. Αποδίδει 2.500 λίρες το χρόνο.

● Η Στοά Χιρς, στη γωνία Βενιζέλου και Εγνατία, πίσω όψη στην Περόδικα³⁹ (επιφάνεια 749 τμ., όψη επί της Βενιζέλου 43 μ., όψη επί της Εγνατίας 16,3 μ., πίσω όψη 18 μ.). Έχει υπόγειο, ισόγειο και δύο ορόφους. Αποδίδει 2.275 λίρες το χρόνο.

Η κοινότητα δεσμεύεται να χρησιμοποιήσει το δάνειο σε παραγωγικές επιχειρήσεις, όπως: γραφείο δανεισμού για οικοδόμηση κατοικιών σε μικροεμπόρους και εργάτες και κατασκευή κτιρίων, τα έσοδα των οποίων, μετά την αποπληρωμή του δανείου, θα προορίζονται για το εκπαιδευτικό, φιλανθρωπικό και πολιτιστικό έργο της.

Τα στοιχεία του αρχείου δεν δίνουν πληροφορίες για την τύχη του διαβήματος. Ούτε στάθηκε δυνατό επί του παρόντος να βρεθούν πληροφορίες άλλου. Ωστόσο, έστω και έτσι, παρέχουν μια συγκεκριμένη και αναλυτική εικόνα για την κατάσταση της κοινότητας στην εξαιρετικά δύσκολη δεκαετία του 1920 και για τον τρόπο που αντιμετωπίζει τα προβλήματά της, δηλωτικό ενός ισχυρού

κοινοτικού αισθήματος, μέσα σε συνθήκες που είχαν στο μεταξύ μεταβληθεί ριζικά.

Παρά το γεγονός ότι τα προβλήματα της περιθάλψης των πυροπαθών και γενικότερα της πόλης, που δοκιμαζόταν σκληρά από την καταστροφή της πυρκαγιάς και τη συρροή των προσφύγων, αντιμετώπιζονταν από την κεντρική διοίκηση, είναι φανερό η αγωνιώδης προσπάθεια που κατέβαλε η κοινότητα να ανασυγκροτηθεί ως αυτοτελής οντότητα και να συντηρήσει τις δυνάμεις της γύρω από το παραδοσιακό κέντρο συσπειρωσής τους, τον κοινοτικό οργανισμό.

Στην προσπάθεια αυτή οι επάλληλες ανατροπές της παλαιότερης κατάστασής της, οι αλλαγές –πολιτικές, πληθυσμιακές, οικιστικές και άλλες– που επισφραγίστηκαν στην πόλη στο ελάχιστο διάστημα της μίας δεκαετίας (1917-1928) δεν στάθηκαν πάντα εύκολο να αφομοιωθούν με νηφάλιο τρόπο, ενώ η οικονομική κρίση δεν άφηνε πολλά περιθώρια για αποτελεσματικούς χειρισμούς. Η αποδυνάμωση της κοινότητας αποτελούσε πραγματική απειλή, δύσκολα αποτρεψίμη, απέναντι στην οποία οι αντιδράσεις πήραν μορφές συντηρητικές⁴⁰.

Η μακρά παράδοση του κοινοτισμού, σε συνδυασμό με τις αντικειμενικές δυσκολίες, φαίνεται, λοιπόν, να τροφοδοτούν μια στάση «μειονότητας», η οποία πλέον αντιστοιχεί στην απόλυτη και σχετική μείωση της αριθμητικής βαρύτητας της κοινότητας στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, όταν η Θεσσαλονίκη έχει πλέον φτάσει τους 244.680 κατοίκους (απογραφή πληθυσμού του 1928), η εβραϊκή κοινότητα αριθμεί πλέον περί τα 48.000 μέλη⁴¹, περίπου 20% του συνολικού πληθυσμού. Περισσότεροι από 10.000 υπολογίζονται αυτοί που μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη, ενώ ένας όχι ασήμαντος αριθμός, ιδίως πλουσίων, είχε ήδη προ πολλού εγκατασταθεί σε ευρωπαϊκές χώρες⁴².

Έτσι, ενώ η εβραϊκή ελίτ διασκορπίστηκε στα κέντρα, από όπου αντλούσε την κοσμοπολιτική κουλτούρα της, η μεγάλη μάζα του πληθυσμού περιήλθε σε κατάσταση μεγάλης ένδειας, χάνοντας τη σημαντική θέση που μέχρι πριν λίγο κρατούσε στην οικονομική ζωή της πόλης. Εξάλλου, η παρουσία των χιλιάδων προσφύγων αλλοίωσε ριζικά την παλιά σύνθεση, έφερε νέους συσχετισμούς και φυσικά τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό. Το 1938, σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο Nehama ο.π., (σ. 801-2), η συμμετοχή των Εβραίων στις διάφορες κατηγορίες επαγγελματιών της πόλης έχει συρρικνωθεί δραστικά: από τις 558 κατηγορίες τεχνών και επιτηδευμάτων που υπήρχαν στην πόλη, οι 272 δεν περιελάμβαναν πια κανέναν Εβραίο· στους μεγαλύτερους, όπου παλαιότερα επικρατούσαν, οι Εβραίοι αντιπροσώπευαν μόνο το 38%· στους εμπόρους το 20%· στον κλάδο των υπηρεσιών το 28%· στα ελεύθερα επαγγέλματα μόλις το 9%· στους τεχνίτες το 23%.

Η πυρκαγιά σήμανε, παράλληλα, την απαρχή της ριζικής ανακατανομής των εθνοθησκευτικών ομάδων στο χώρο της πόλης, που έγινε οριστική με την εφαρμογή του νέου σχεδίου της. Η κοινωνική γεωγραφία της πόλης ανασυντάχθηκε και τα οικοπέδα του νέου σχεδίου αγοράστηκαν από τους κατοίκους, ανάλογα με την οικονομική τους δύναμη. Οι παλιές κοινότητες δεν ξανασυστάθηκαν στην παλιά εδαφική τους βάση. Άλλωστε, με την αποχώρηση των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων η εβραϊκή κοινότητα απέμεινε η μοναδική.

Μέχρι το 1924, οι δημοκρατίσεις των οικοπέδων του νέου σχεδίου είχαν ολοκληρωθεί και μέχρι το 1928 η ανοικοδόμηση του καμένου τμήματος είχε προχωρήσει και είχαν κατασκευαστεί περίπου 1.500 κτίρια⁴³. Η νέα κοινωνική ιδιοποίηση του ιστορικού πυρήνα της πόλης περιέλαβε φυσικά και Εβραίους, ωστόσο οι πολυάριθμοι φτωχοί της κοινότητας βρέθηκαν εκτός κέντρου.

Οι εβραϊκοί συνοικισμοί είχαν πλέον παγιωθεί οικιστικά και κοινωνικά ως μόνιμες συνοικίες της πόλης, που στέγαζαν εργατικά και φτωχά μικροαστικά στρώματα και περιελάμβαναν περίπου

50% του εβραϊκού πληθυσμού. Παρ' ότι οι συνθήκες στέγασης σε αυτούς παρέμειναν λίγο-πολύ ίδιες, ο αριθμός των ενοίκων είχε αυξηθεί (σχεδόν διπλασιαστεί, σε σύγκριση με τους αριθμούς που δίνει το υπόμνημα του 1924) και είχε αναπτυχθεί μια στοιχειώδης δομή τοπικών εξυπηρετήσεων, όπως σχολεία, συναγωγές, νοσηλευτήρια, μαγαζιά, εργαστήρια και μικροβιοτεχνίες, σύλλογοι και ενώσεις. Αξίζει να παραθέσω συνοπτικά τα στοιχεία που παρέχει ο *Μέγας Οδηγός της Θεσσαλονίκης* του 1932-33 (σποραδικά σ. 513-35) για τους εβραϊκούς συνοικισμούς: στην Αγία Παρασκευή κατοικούσαν 300 εργάτες, στο Ρεζί-Βαρδάρι 7.500 μικροεπαγγελματίες και πλανόδιοι πωλητές, στον «151» 7.000 μικροεπαγγελματίες και εργάτες, στον «6» 1.600, στους παλιούς Καλαμαριάς και Χιρς 7.000, στο Καραγάτσι 350 εργάτες και στην Ξηροκρήνη 2.000. Σύνολο 25.750 άτομα. Υπήρχαν 15 κύριες συναγωγές και άλλες περίπου 40 μικρές συνοικιακές, στεγαζόμενες οι περισσότερες μέσα σε σπίτια. Λειτουργούσαν 7 κοινοτικά δημοτικά σχολεία κατά συνοικισμούς και 2 κέντρικά⁴⁴, συν άλλα 6 ιδιωτικά⁴⁵. Λειτουργούσαν επίσης 14 κοινοτικά ιδρύματα⁴⁶ και 20 σωματεία⁴⁷.

Παράλληλα, η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922 έχει πάρει κι αυτή οριστική τροπή, ανάλογη, σε πολλά σημεία, ως προς τη χωροκοινωνική διασπορά της. Εκτός των οικογενειών που στεγάστηκαν σε ανταλλάξιμες οικοδομές της εντός τειχών πόλης, η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων στεγάστηκε σε συνοικισμούς στην περίμετρό της, δίπλα σ' εκείνους των πυροπαθών Εβραίων ή στην ευρύτερη περιφέρειά της. Περισσότεροι από 50 συνοικισμοί δημιουργούνται από την ΕΑΠ, το υπουργείο Προνοίας, συνεταιρισμούς και ιδιώτες. Σύμφωνα με στοιχεία του 1932, στις επεκτάσεις της πόλης έχουν κατασκευαστεί πάνω από 9.000 κατοικίες, στις οποίες πρέπει να προσθέσουμε και 4.466 της ανταλλάξιμης περιουσίας⁴⁸. Το κοινωνικό μωσαϊκό της νέας οικιστικής διάταξης έχει πλέον διαμορφωθεί και θα παραμείνει μέχρι να το σαρώσει βίαια το Ολοκαύτωμα του 1943 και να το απαλείψει σταδιακά η μεταπολεμική ανοικοδόμηση.

Μέχρι το 1931, λειτουργούσε ακόμη ο εβραϊκός συνοικισμός Campbell, όπου στεγάζονταν 200 οικογένειες· μετά τα θλιβερά γεγονότα του εμπρησμού του, εγκαταλήφθηκε από τους ενοίκους του και πουλήθηκε στην υπηρεσία προσφύγων⁴⁹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το άρθρο βασίζεται σε ανακοίνωση που έγινε στο συνέδριο «Οι εβραϊκές κοινότητες της Ν.Α. Ευρώπης από τον ΙΕ' αιώνα ως το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου», οργανωμένο από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ και το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 30 Οκτ.-3 Νοεμ. 1992.
2. Χ. Παλαστάθη, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περιθάλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά*, ΙΗ' (1978), Α. Ναρ, «Μια ανέκδοτη έκθεση για τη δομή της ισραηλιτικής κοινότητας Θεσσαλονίκης στην περίοδο 1912-1940», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Δήμος Θεσσαλονίκης 1986 και Ε. Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917, πώς έγινε η περιθάλψη των αστέγων της καταστροφής 5 (18) Αυγούστου», *Μακεδονική ζωή τχ.* Απριλίου 1990. Γενικότερες πληροφορίες σχετικά με την πόλη και την εβραϊκή κοινότητα κατά την περίοδο αυτή δίνονται από τις γνωστές μελέτες των L. Abastado, *L' orient qui meurt. Salonique ce qu' elle est*, Θεσσαλονίκη Acquarone, Αθήνα 1918· J. Saïas, *Salonique en reconstruction*, Impr. de l' Opinion, Αθήνα, 1920· Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τ. VI-VII, Communauté Israélite de Thessaloniki, Θεσσαλονίκη 1978, Α. Ναρ, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης. Τα τραγούδια μας*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης 1985· Α. Καραδήμου-Γερόλυμπτου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Δήμος Θεσσαλονί-

- κης 1985-86· Salonique, 1950-1918. *La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Autrement, Série Mémoires, Παρισι 1992, χωρίς ωστόσο να εξαντλείται η σχετική βιβλιογραφία.
3. Στα οποία αναφέρω στη συνέχεια, συζητώντάς τα με αυτά που δίνει το υπόμνημα της κοινότητας του 1924, με την παρικομπή Σχέδιο...
  4. J. Nehama, *ό.π.*, σ. 767.
  5. Σύμφωνα με τα αναλυτικά στοιχεία που παρατίθενται στο Σχέδιο... (σ. 45-48), η προσωρινή στέγηση των πυροπαθών σε σκηνές στα συμμαχικά στρατόπεδα έγινε ως εξής: Στο στρατόπεδο Καραϊών (Πολίγνη) στεγάστηκαν 412 συνολικά οικογένειες, από τις οποίες 403 (2.164 άτομα) εβραϊκές, 7 μουσουλμανικές και 2 χριστιανικές. Στο στρατόπεδο Καλαμαριάς στεγάστηκαν 408 εβραϊκές οικογένειες (1.948 άτομα). Στο στρατόπεδο Ντουντουλάρ (Διαβατά) στεγάστηκαν 2.500 άτομα. Στις κατασκηνώσεις του Ταγματάρχου Ντενάιν στεγάστηκαν συνολικά 286 οικογένειες, από τις οποίες 5 χριστιανικές και 281 εβραϊκές (1.154 άτομα). Στο στρατόπεδο της Ενώσεως Γαλλίδων Κυριών (στον περίβολο του αθλητικού συλλόγου «Ηρακλής», επί της λεωφόρου Εθνικής Αμύνης) στεγάστηκαν 110 εβραϊκές οικογένειες (550 άτομα). Στο στρατόπεδο Λεμπέτ (Σταυρούπολη) στεγάστηκαν 45 χριστιανικές οικογένειες. Στο στρατόπεδο Τριανδρίας (δίπλα στον προσωρινό συνοικισμό) στεγάστηκαν χριστιανικές οικογένειες (1.676 άτομα). Στην έκθεση Α. Πάλλη αναφέρεται ότι 7.000 ψυχές βρήκαν άσυλο στις τρεις αγγλικές κατασκηνώσεις Καραϊών, Ντουντουλάρ και Καλαμαριάς (Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 159).
  6. Πβλ. το σύντομο βιογραφικό σημείωμα στον κατάλογο του αρχείου Papers of Henry Morgenthau Sr. Library of Congress, Manuscript Division, Washington DC.
  7. E. Morgenthau, *I was sent to Athens*, Doubleday, Νέα Υόρκη 1929, σ. 97.
  8. Σύμφωνα με την αναλυτική έκθεση (6 δακτ. σελ.) του Ρ. Γουδά προς τον πρόεδρο της λέσχης, Γκαττένιο, την οποία κοινοποίησε στον Μοργκεντάου με επιστολή του της 7ης Ιανουαρίου 1924.
  9. Πβλ. τηλεγράφημα του Ρ. Γουδά προς Μοργκεντάου, της 1.1.1924, με το οποίο ανακοινώνει την παύση των δημοσιευμάτων.
  10. Πβλ. αντίγραφο τηλεγραφήματος που ο Γκαττένιο κοινοποίησε στον Ασέρ Μαλλάχ, γεροντοαστή, μέλος της αντιπροσωπίας ιδιοκτητών οικοπέδων του «τρίτου τομέα», που είχε μεταβεί στην Αθήνα για το παραπάνω διάβημα.
  11. Επιστολή του προς τον F. Warburg, 9 Ιανουαρίου 1924.
  12. Επιστολή του, 31 Ιανουαρίου 1924.
  13. Επιστολή του Ματαλόν, 8 Μαΐου 1924 (3 δακτ. σελ.).
  14. Α. Λαζάρου, Πρόλογος στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου του Ε. Μοργκεντάου, *Τα μυστικά του Βοσπόρου, Τροχαλία, Αθήνα χ.χ.* σ. 15.
  15. Επιστολή της ΑΑΙΣ, 27 Ιουνίου 1930 (2 δακτ. σελ.).
  16. Επιστολή Μοργκεντάου, 9 Ιουλίου 1930 (1 δακτ. σελ.). Σύμφωνα με τον Β.Δ. Κυριαζόπουλο (*Τα πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1926-1976*, ΑΠΘ 1976, σ. 219) τελικά, το 1937, η κοινότητα παραχώρησε μικρό τμήμα 13 στρεμμάτων από τα νεκροταφεία της, ενώ αργότερα, μετά την καταστροφή των εβραϊκών νεκροταφείων από τους ναζί το 1943, ολόκληρη η έκτασή τους περιήλθε στο ελληνικό δημόσιο και 145 στρέμματα μεταβιβάστηκαν στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
  17. Το υπόμνημα της κοινότητας, συνημμένο σε επιστολή προς τον Ε. Μοργκεντάου της 2 Μαρτίου 1924 (5 δακτ. σελ.). Υπογράφεται από τους Γκαττένιο και Ματαλόν και είναι γραμμένο στα αγγλικά.
  18. Για την οικονομία του άρθρου, τα πρωτότυπα κείμενα παρουσιάζονται ελαφρώς συντετμημένα, χωρίς, ωστόσο, να αφαιρούνται οι πληροφορίες τους και με προσπάθεια να διατηρηθεί το αρχικό ύψος τους.
  19. Το νοσοκομείο Χιως ανεγέρθη το 1907. Η ίδρυση της Μπικούρ Χολίμ ανήχεται στο 16ο αιώνα. Το άσυλο φρενοβλαβών Λιέτο Νόαχ ιδρύθηκε το 1908. Το ίδρυμα Ματανόθ Λαβιονίμι το 1871. Το 1912, η Αλλιανς δώρησε στην κοινότητα 7 νέα σχολεία, ενώ παράλληλα λειτουργούσαν άλλα 7 ιδιωτικά. Για τη συγκρότηση των ιδρυμάτων της εβραϊκής κοινότητας κατά την περίοδο αμής της, στο τέλος του 19ου και στις αρχές 20ου αιώ-
- να, πβλ. R. Molho, «Le renouveau...», *Salonique, 1850-1918*, *ό.π.*, σ. 70-1.
  20. Στην έκθεση Α. Πάλλη (Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 156-8) καταγράφονται 50.000 Εβραίοι πυροπαθείς, 12.500 χριστιανοί και 10.000 μουσουλμανοί. Η έκθεση Ντ. Λεβή (Ναφ, *ό.π.*, σ. 317) δίνει 53.000 εβραίους πυροπαθείς.
  21. Στην έκθεση Α. Πάλλη (Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 156) αναφέρονται 16 Συναγωγές. Ο Nehama (*ό.π.*, σ. 766) απαριθμεί 34. Το ίδιο και ο Ναφ (*ό.π.*).
  22. Η έκθεση Α. Πάλλη (Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 157) αναφέρει 5 σχολεία. Στο Σχέδιο (σ. 39) αναφέρονται συγκεκριμένα: αρρεναγωγείο Αλλατινι, μαθηταί 1.300, επαγγελματική σχολή, μαθηταί 500, σχολείο ορφανοτροφείου μαθηταί 60, κοινοτικό νηπιαγωγείο, μαθηταί 350, παρθενιαγωγείο Αλλατινι, μαθητριά 900.
  23. Ο αριθμός δεν συμφωνεί με τους αντίστοιχους που δίνονται στην υποσημείωση 4.
  24. Για τους εράνους που διενεργήθηκαν την εποχή πβλ. έκθεση Α. Πάλλη (Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 167) και Α. Ναφ, *ό.π.*, σ. 317-8.
  25. Κατά τα στοιχεία του 1919, τα παρατήματα της οδού Αγγελάκη περιελάμβαναν 69 δωμάτια και 16 μαγειρεία, συνολικά 85 κατοικίες, στις οποίες στεγάστηκαν 75 εβραϊκές οικογένειες και 10 χριστιανικές. Τα παρατήματα του δήμου, ένθεν και ένθεν της λεωφόρου Στρατού, περιελάμβαναν 160 δωμάτια, στα οποία στεγάστηκαν 152 εβραϊκές οικογένειες και 8 χριστιανικές, οι οποίες πριν ήταν εγκατεστημένες σε υπόγεια και ερείπια της πόλης. (Σχέδιο, σ. 56).
  26. Ο συνοικισμός Βαρδάρ, σημαντικότερος όλων, στην έξοδο της πόλης επί της οδού Σερφών, προγραμματίστηκε σε σχέδια των Hébrard και Κιτοίχη για 1.200 οικογένειες με 200 οικίσκους διαφόρων μεγεθών, κατά τα πρότυπα ευρωπαϊκών εργατικών συνοικισμών, εξοπλισμένους με σχολεία, γραφεία, λουτρό κ.λπ. και με προϋπολογισμό 2.800.000 δρχ. Πβλ. έκθεση Πάλλη (Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 162). Περιγραφή του δίνει ο Κ. Κιτοίχης, *Η κτιριολογική απομυθία του νέου σχεδίου της Θεσσαλονίκης*, Αφ. Μπλαζουδάκη, Αθήνα 1919, σ. 23.
  27. Στα παρατήματα της Αγίας Παρασκευής, στο βορεινό όριο του συνοικισμού Ρεζί-Βαρδάρι, που περιελάμβαναν 50 οικίσκους των 4 κατοικιών, με εξωτερικά πλινθήρια, αποχωρητήρια και υδραγωγείο, εγκαταστάθηκαν, ως τον Οκτώβριο του 1917, 193 εβραϊκές οικογένειες από το αγγλικό στρατόπεδο Καραϊών και άλλες 53 από διάφορα σχολεία και οικίες της πόλης. Υπήρχαν επίσης ένα μεικτό εβραϊκό σχολείο, μία συναγωγή, ένα φαρμακείο και ένα παντοπωλείο. (Σχέδιο, σ. 55).
  - 27α. Παράλληλα με το υπόμνημα της κοινότητας, ο σύνδεσμος κατοίκων του συνοικισμού Ρεζί-Βαρδαρίου ζητεί από τον Μοργκεντάου, με επιστολή του της 2 Μαρτίου 1924 (2 χειρ. σελ. στην αγγλική), να μεσολαβήσει στις αρχές για να μην εφαρμοστεί η προβλεπόμενη αύξηση των ενοικίων στο συνοικισμό.
  28. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Σχεδίου (σ. 48-9), εκτός από τα έμπεδα πυροπαθών, άστεγοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν από τις πρώτες μέρες σε διάφορα σχολεία, ναυός, συναγωγές, τεμένη και οικίες, μερικώς ερειπωμένα και πρόχειρα επισκευασμένα από το δήμο ή επιταγμένα για το σκοπό αυτό από τις αρχές της πόλης. Συγκεκριμένα, σε 6 επιταγμένα ελληνικά σχολεία, στεγάστηκαν 183 οικογένειες. Στα υπόστεγα του εργοστασίου κεραμοποιίας Αλλατινι εγκαταστάθηκαν 30 εβραϊκές οικογένειες. Στα ερείπια του παλιού κτιρίου Αστυνομίας Καταδιώξεως, 20 εβραϊκές οικογένειες. Στις συναγωγές Χιως Βαρδαρίου και Μπεθ Σαουίλ (εκτός πυρκαϊστού), 20 εβραϊκές οικογένειες. Σε επισκευασμένες, με πίστωση του δήμου 100.000 δρχ., συναγωγές και σχολές εγκαταστάθηκαν συνολικά 352 εβραϊκές οικογένειες (1.313 άτομα): Σεσίλια Χαδάς οικογένειες 21, άτομα 70, Πούλια οικογένειες 19, άτομα 64, Ιτάλια οικογένειες 27, άτομα 109, Μαγιόρ (κάτω) οικογένειες 39, άτομα 38 (:), Ισμαήλ οικογένειες 11, άτομα 45, Κιάνα οικογένειες 12, άτομα 69, Μαγράνα οικογένειες 14, άτομα 57, Αδρίτι οικογένειες 14, άτομα 67, Ταίμουδ Τορά οικογένειες 39, άτομα 158, Πορτογαλ Καταλάν οικογένειες 30, άτομα 125, Σισίλια Γισσάν οικογένειες 19, άτομα 67, Μπεξέλ οικο-

- γένειες 12, άτομα 43, Έσρα οικογένειες 16, άτομα 61, Ταλμούδ Τορά οικογένειες 7, άτομα 25, Ταλμούδ Τορά οικογένειες 9, άτομα 30, Αλλιάνς οικογένειες 35, άτομα 173, Dispensaire οικογένειες 25, άτομα 112, αυλή σχολής Αλλιάνς οικογένειες 35. Σε μαγαζιά της αγοράς Τελάλικα και Καράσσο, άλλες 55 οικογένειες (240 άτομα). Για τους μουσουλμάνους πυροπαθείς, που δεν έγινε δυνατό να βολευτούν σε σπίτια ομοθρήσκων τους εκτός πυρκαϊστού, δίνονται τα ακόλουθα στοιχεία: 42 οικογένειες στεγάστηκαν στα παραπήγματα της Αγίας Αικατερίνης, 78 στο αρρεναγωγείο Φειζιέ, 25 στο παρθεναγωγείο Φειζιέ, 11 στο συνοικισμό της οδού Αριστοτέλους, 12 στο συνοικισμό Ρωξάνης, 6 στο συνοικισμό Ευστρατίου, 23 σε εργοστάσιο της οδού Αριστοτέλους και 15 στα ερείπια Μπαγδαμαλή (Σχέδιο... σ. 51).
29. Ο *Εγκόλιος Οδηγός της Θεσσαλονίκης* του 1920 (του Σωτ. Αργυροπούλου, εκδ. Καστρινάκη & Γεωργαντά, σ. 84), παραθέτει τα εξής εβραϊκά σχολεία, κοινοτικά και ιδιωτικά: Αλλιάνς (οδ. Τσιμισκή), Αλλιάνς θηλέων (οδ. Σπάρτης), Αλλιάνς θηλέων (οδ. Β. Γεωργίου), Αλλιάνς αρρένων (οδ. Όθωνος), Ταλμούδ Τορά Αγραδόλ (οδ. Βαλαωρίτου), Φράκιου Ισραήλ. (λεωφ. Στρατού), Ταλμούδ Τορά (Β. Χιως), Καλαμαριά (Β. Χιως), Αλτσέχ (οδ. Κολοκοτρώνη), Γκαττένιο (οδ. Θ. Χαρίση), Πίντο (οδ. Φυλίας), Αχινούχ (οδ. Β. Πέτρου) και Αχινούχ (οδ. Πρ. Ηλιού).
30. Ο Αναστάσιος Αδοσίδης, παλαιότερα νομάρχης Κυκλάδων (1913) και γενικός διοικητής Σάμου (1914), διετέλεσε νομάρχης Θεσσαλονίκης (1915 και 1916-17), γενικός διευθυντής Μακεδονίας (1918-1920) και από το 1923 γενικός γραμματέας της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.
31. Έκθεση της κοινότητας στον Α. Αδοσίδη, 18 Απριλίου 1924 (5 σελ.). Είναι γραμμένη στα γαλλικά και υπογράφεται από τους Γκαττένιο και Μatalόν.
32. Ζώζεται σήμερα, ιδιοκτησία της εβραϊκής κοινότητας, στη γωνία των οδών Βενιζέλου και Αγίου Μηνά.
33. Οδός Φράγκων 32, *Εγκόλιος Οδηγός*, ό.π.
34. Οδός Β. Οηγκά 7, Διοικητής Εδγάρ Φερνάδες, *Εγκόλιος Οδηγός*, ό.π.
35. Η κοινότητα παραθέτει ενδεικτικά την περίπτωση της Τράπεζας Αθηνών, εγκατεστημένη στον όροφο του Τζεβίδ Χαν, που πληρώνει 40.000 δραχ. το χρόνο, και αναφέρει τις διαπραγματεύσεις που γίνονται με σκοπό να συμφωνηθεί μια συμβιβαστική τιμή 150.000 δραχ.
36. Αναφέρονται στην επιστολή του Μορπούργου προς τον Μοργκεντάου, 1 Φεβρουαρίου 1929 (2 δακτ. σελ. στα αγγλικά).
37. Πβλ. νέα πρόταση της κοινότητας προς τον Μοργκεντάου, 13 Ιουνίου 1928 (2 δακτ. σελ. στην αγγλική), που επισυνάπτεται στην επιστολή Μορπούργου της 1 Φεβρουαρίου 1929.
38. Επιστολή της 1 Φεβρουαρίου 1929, ό.π.
39. Στη βορειοανατολική γωνία. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα δημοπρασιών του 1922 στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, η κοινότητα αγόρασε οικόπεδο στην ίδια θέση (οικ. τετρ. 87, αρ. οικοπ. 15, τιμή δημοπρασίας 226.000 δραχ.) επί του νέου οικοπεδικού συστήματος.
40. Στο θέμα της συντηρητικής εκλογικής συμπεριφοράς των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ολόκληρη την περίοδο αυτή, αναφέρεται αναλυτικά ο Ε. Βενιζέλος, σε μακροσκελή επιστολή του (5 δακτ. σελ. στα αγγλικά) προς τον Ε. Μοργκεντάου της 6 Ιουνίου 1933 (στο αρχείο Papers of Henry Morgenthau Sr, reel 10, Library of Congress, Manuscript Division, Washington DC.), σχολιάζοντας την πολιτική κατάσταση της χώρας μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1933 και την εκλογική ήττα του Εθνικού Συνασπισμού. «...Για κάποιον άγνωστο λόγο, η Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, από την προσάρτηση της Μακεδονίας στην Ελλάδα και μετά, ψήφισε πάντα κατά μεγάλη πλειοψηφία εναντίον του κόμματος των Φιλελευθέρων, παρά το γεγονός, όπως καλά γνωρίζετε, ότι οι Φιλελευθέροι και οι ηγέτες τους εκδήλωναν πάντα τη συμπάθεια και υποστήριξη τους στο ισραηλιτικό στοιχείο της Ελλάδας: τους θεωρούσαν πολυτιμότερα παράγοντα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και τους αντιμετώπιζαν σταθερά ως γνήσιους Έλληνες πολίτες από κάθε άποψη. Όσον αφορά τα εκλογικά τους δικαιώματα, το κόμμα των Φιλελευθέρων, αισθανόμενο ότι οι ψηφοί των Ισραηλιτών στη Θεσσαλονίκη και των μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη δεν θα έπρεπε να απορροφηθούν από τη μεγάλη μάζα των χριστιανών Ελλήνων, θέσπισε γι' αυτούς χωριστά εκλογικά σώματα, ώστε να μπορούν, σε κάθε περίπτωση, να στέλνουν τους εκπροσώπους τους στο κοινοβούλιο. Το κόμμα των Φιλελευθέρων ουδέποτε είχε την πρόθεση να προσδώσει στα σώματα αυτά οποιοδήποτε άλλο νόημα το οποίο θα εμπειρίεζε καθ' οιονδήποτε τρόπο την ιδέα της διακρίσεως ή της μειώσεως. »Στις πρόσφατες εκλογές της 5 Μαρτίου... η εβραϊκή κοινότητα στη μεγάλη πλειοψηφία της ψήφισε ξανά υπέρ του Λαϊκού Κόμματος δίδοντάς του δύο βουλευτές. Τα αποτελέσματα αυτών των εκλογών είναι ζωτικής σημασίας για την εξέλιξη της πολιτικής καταστάσεως της χώρας και θα ήταν ιδιαίτερα απεικνέτο να θεωρηθεί υπεύθυνο για την εξέλιξη αυτή το ισραηλιτικό στοιχείο. Δεν μπορώ να καταλάβω πώς θα μπορούσε η στάση αυτή να προουθήσει τα συμφέροντά τους ως Ελλήνων πολιτών κατ' αρχήν και ως θρησκευτικής μειονότητας κατά δεύτερο λόγο».
41. Οι εκτιμήσεις παρουσιάζουν ελαφρές αποκλίσεις. Ο J. Ancel (*La Macédoine, son évolution contemporaine*, Delgrave, Παρίσι 1920, σ. 291) δίνει 48.078 άτομα για το 1930. Η έκθεση του Ντ. Λεβή (Α. Ναρ, ό.π., σ. 321) 50.000 το 1932. Ο Α. Χαμουδόπουλος (*Οι Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης*, τυτ. Κινδου, Αθήνα 1935, σ. 45) 47.289 το 1935, συν άλλους 5.000 περίπου με ξένη υπηκοότητα. Μόνο ο *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων* του 1932-33 (Γ. Γαβριηλίδης, τυτ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη, σ. 69) ανεβάζει σημαντικά τον αριθμό τους στις 65.000.
42. Πβλ. Χαμουδόπουλος, ό.π., σ. 45. Ο J. Nehama (ό.π., σ. 775) εκτιμά ότι μέσα στις πρώτες τρεις δεκαετίες του 20ού αιώνα περίπου 40.000 Εβραίοι εγκατέλειψαν τη Θεσσαλονίκη.
43. Πβλ. τα στοιχεία που δίνει ο Γ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν*, Θεσσαλονίκη 1936, σ. 312-4.
44. Αγίας Παρασκευής, Ρεζί-Βαρδάρι, συνοικισμού «6», Ιταλίας (συν. «151»), Καλαμαριάς, Βαρόνου Χιως, Ταλμούδ Τορά, Αλλιάνς εξοχών και Αλλιάνς πόλεως (*Μέγας Οδηγός* 1932-33, ό.π., σ. 84), είχαν συνολικά 70 τάξεις με 89 δασκάλους και 3.500 μαθητές και μαθήτριες (Χαμουδόπουλος, ό.π., σ. 47).
45. Εκπαιδευτήρια Αλτσέχ με νηπιαγωγείο, δημοτικό τμήμα γυναικείας μορφώσεως, πρακτικό λύκειο και εμπορική σχολή, εκπαιδευτήρια Γκαττένιο με εμπορική σχολή και νυκτερινή σχολή, ελληνοϊσραηλιτικό σχολείο Μπεναρδόνι, εκπαιδευτήρια Μαίτς Πιντό, δημοτικό σχολείο Σολ. Τζαχών, σχολείο Καρόλου Αλλατίνι (*Μέγας Οδηγός* 1932-33, ό.π., σ. 85).
46. Μαλμπις Αρουρίμ, Ματανόθ Λαεβιονίμ, ορφανοτροφείο θηλέων Αμποάμ, ορφανοτροφείο αρρένων Αλλατίνι, γηροκομείο Σαούλ Μοδιάνο, Γεσουά Βεραχαμίμ, νοσοκομείο Χιως, Τορά Ουμελαγά, Μπικούρ Χολίμ, αντιφυματικός σύνδεσμος, φρενοκομείο, Ντεβορά, έργο περιθάλψεως λεχών, χειμερινή βοήθεια. (*Μέγας Οδηγός* 1932-33, ό.π., σ. 101 και Χαμουδόπουλος, ό.π., σ. 48).
47. Μεγάλη Σιωνιστική Λέσχη, Σύλλογος Νέων Ιουδαίων, Γεωδών Ερζλ, Μαξ Νορδάου, Τιφέρετ Ισραήλ, Μπιάλικ, Αγκεουλά, Ένωσις Ισραηλιτικών Κυριών «Βίζο», σώμα προσκόπων Μακαβαίων, Σωματείο Νέων Σιωνιστών, Μισραχή, Τσεϊρέ Αμισραχή, Σιών, Σύλλογος Ριζοσπατών Σιωνιστών, Αρτσένου, Ένωσις Αναθεωρητών Σιωνιστών, Λέσχη Μπενέ Μπεριθ, Ένωσις Αποφοίτων Αλλιάνς, Ομοσπονδία Ισραηλιτικών Επαγγελματικών Σωματείων, Λέσχη των Φίλων και Νέα Λέσχη ενωμένες. (Α. Χαμουδόπουλος, ό.π., σ. 48).
48. Πβλ. Γ. Χριστοδούλου, ό.π., σ. 312-4.
49. Ο συνοικισμός Campbell κτίστηκε με τα έσοδα εράνου που συγκεντρώθηκαν το 1924, για να στεγάσει τις εβραϊκές οικογένειες των οποίων οι κατοικίες απαλλοτριώθηκαν για τη διάνοξη της σημερινής οδού Αλεξ. Σβόλου (Α. Ναρ, ό.π., σ. 312-8).